

Часовий та комунікативний код паломництва до Києво-Печерської лаври (друга половина XVIII ст.)

Досліджено часові та комунікативні характеристики паломництва до Києво-Печерської лаври в другій половині XVIII ст. Визначено дві хвили паломницької активності, що накладаються на “час” відвідування інших святинь Києва. Комунікація навколо мощів преподобних отців печерських, зокрема, відбувалася шляхом безпосереднього їх шанування через поклоніння та цілування, а також через замовлення молебнів та запис до печерних поменників, кроплення святою водою і, ймовірно, напування водою з хреста преподобного Марка Печерника на Ближніх печерах.

Ключові слова: паломництво, пожертви, Києво-Печерська лавра, XVIII ст.

Святині Києво-Печерської лаври завжди притягували чисельних паломників до Києва, створювали особливий сакрум міста, не виключенням був і ранньомодерний час. Лавра мала ікону Успіння Пресвятої Богородиці, мощі преподобних отців печерських, а також інші реліквії. Як відбувалася взаємодія “паломник – святиня” – питання досить цікаве для студіювання, спроможне пролити світло на складну в дослідженні проблему релігійної свідомості соціуму.

Тема паломництва до київських святинь останнім часом активно порушується дослідниками, проте, ще дуже багато її аспектів залишаються недослідженими, в тому числі й цікаві для нас часовий та комунікативний код паломництва. В кандидатській дисертації Яни Шульги вивчається соціоантропологічний вимір паломництва до київських православних святинь у XVIII ст., значна увага приділена матеріальній стороні паломництва, піднімається питання “часу” паломництва [1]. Окремі міркування стосовно відвідування прочанами київських святинь упродовж календарного року висловлював Ігор Нетудихаткін в статті присвяченій соціогеографічному аспекту паломництва до Андріївської церкви у першій третині XIX ст. [2]. Нами були проаналізовані прибутково-витратні книги Софійського кафедрального монастиря, в яких зафіксовані грошові пожертви паломників до святинь обителі. Такий аналіз дозволив визначити ієрархію шанованості ікон, їх “популярність” серед паломників. Також вдалося з’ясувати зміну кількості паломників до Софії Київської відповідно до пори року, своєрідну сезонність паломництва [3]. Наразі комунікацію навколо святинь Києво-Печерської лаври активно студіює Антоніна Кізлова, лише на більш пізньому часовому проміжку, кінця XVIII – початку XX ст. [4; 5]. Ми вже частково звертали до питання часових характеристик паломництва до Києво-Печерської лаври у другій половині XVIII ст. [6].

В даній розвідці спробуємо дослідити часовий та комунікативний код паломницьких подорожей до Ближніх та Дальніх печер Києво-Печерської лаври, аналі-

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

зуючи грошові пожертви здійснені паломниками впродовж середини 70–80-х рр. XVIII ст.

У грудні 1774 р., Святійший синод, як це вказано в указі, зреагував на недбальство у витратах коштів у Києво-Печерській лаврі, вимогою фіксації прибутків та витрат; обов'язкового погодження останніх з архимандритом і духовним собором Лаври [7, арк. 6]. Вже з січня 1775 р. блюститель Дальніх і блюститель Ближніх печер помісячно надсилали архимандриту Зосимі (Валькевичу) рапорти із зазначенням за що та які суми збиралися в печерах. Місячні рапорти блюстителів Ближніх та Дальніх печер про прибутки за 1775–1785 рр. практично повністю збереглися, в них відображена інформація як про загальну суму зібрану кожного місяця впродовж одинадцяти років, так і по конкретних категоріях подань [7, арк. 157; 8, арк. 148]. Ці дані є репрезентативними, по-суті – унікальними, для жодного іншого київського монастиря не збереглася подібна підбірка документів (табл. 1).

Таблиця 1

Загальна щомісячна сума пожертв на Ближніх та Дальніх печерах (1775–1785 рр.)

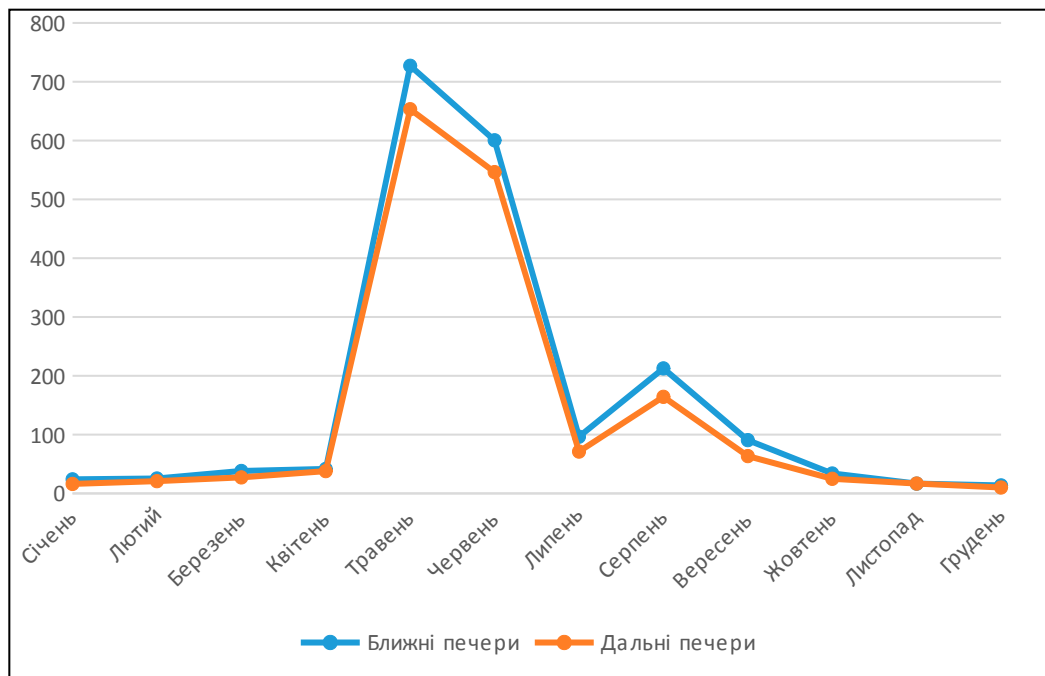
Суми подані в рублях та копійках: у першому рядку кожного року вказується сума зібрана на Ближніх, в другому рядку – на Дальніх печерах (місяці, за які рапорти відсутні, позначено “–”)

	Сі- чень	Лю- тий	Бере- зень	Кві- тень	Тра- вень	Чер- вень	Лп- пень	Сер- пень	Верес- ень	Жов- тень	Листо- пад	Гру- день
1775	32,81	38,87	50,19	37,28	602,50	400,75	101,81	209,60	112,77	31,81	–	14,20
	17,03	37,98	41,91	38,42	506,45	280,22	97,14	163,92	60,68	–	36,95	5,10
1776	25,20	29,37	45,50	48,57	801,15	544,50	85,75	184,45	71,50	27,11	13,92	10,27
	12,97	18,93	15,50	48,31	742,85	401,51	81,10	116,88	51,25	15,03	7,05	1,95
1777	8,49	13,63	33,15	50,20	615,21	934,18	121,59	268,48	45,17	40,54	11,82	12,93
	4,40	9,10	15,35	40,40	476,68	800,06	58	86,40	28,75	17,45	9,80	–
1778	20,93	23,57	38,26	27,20	1003,38	542,90	125,40	305,05	72,65	37,87	17,76	14,20
	11,30	8,12	18,05	21,73	1001,05	453,38	50,90	245,34	53,50	25,20	16	–
1779	32,20	30,97	46,50	61,50	1318	440	120,20	308,40	179,50	36,80	8,50	11,18
	26	18,40	32,15	68,65	1166,02	592,12	63,75	200,22	–	19,70	7,90	5,58
1780	32	12,80	33,50	45	706,50	856,63	60,55	22,75	71	21	7,50	–
	21,60	7,20	25,10	36,37	612,40	839,28	59,57	92,87	107,90	19,30	6,12	5,67
1781	26,50	41,70	31	24	829,85	582,50	95,88	304,50	99,95	64,50	11,10	–
	25,78	37,35	26,10	21,16	740,73	522,16	72,60	244,05	60,54	47,15	8,20	–
1782	13	19	32,05	29,80	714,25	459,40	92,40	216,65	72,80	37,20	35,35	15,70
	11,67	18,55	29,01	29,23	653,60	476,05	71,16	191,50	54,85	35,04	30,25	11,69
1783	33,40	18,50	48,70	45,14	508,80	841,90	92,10	261,70	89,70	33,95	–	19
	1,40	–	42,75	38,15	460,10	706,35	75,40	180,95	71,60	32,20	16,80	17,82
1784	13,50	34,80	34,10	53,25	639,25	442,90	83,25	231,65	100,16	22,10	10,80	10,70
	22,10	29,30	34,20	37,35	601,52	401,34	79,80	168,10	75,30	19,15	12,55	7,10
1785	24	14,50	25,70	34,50	258,10	558,50	80,50	24	80,30	18,60	32	13,50
	21,70	22,35	18,35	36,30	223,70	536,49	72,05	115,40	69,50	17,20	31,60	24,90

За матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДАУ, м. Київ). Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 484. Арк. 1–157; Спр. 485. Арк. 1–148.

Нанесення на графік загальних середньомісячних даних про зібрані суми на Ближніх та Дальніх печерах за вказані одинадцять років, дозволяє побачити дві хвили паломництва до Києво-Печерської лаври (іл. 1). Перша, найпотужніша, припадає на травень-червень (особливо піковим є травень) і менш помітна, друга

хвиля, – на серпень. В інші місяці спостерігається суттєвий спад інтенсивності відвідування печер. Наприклад, якщо на Близьких печерах у січні в середньому збирали 24 руб., то у травні – 727 руб.; на Дальніх печерах в січні – 16 руб., в травні – 653 руб. Загальна сума практично завжди була трохи більшою на Близьких печерах. Очевидно, через кількість преподобних, яких в цьому печерному комплексі спочивало більше.

Іл. 1. Коливання загальних середньомісячних сум пожертв на Близьких та Дальніх печерах (1775–1785 рр.)

За матеріалами ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 484. Арк. 1–157; Спр. 485. Арк. 1–148

Помічені тенденції потребують пояснення, очевидно, тут слід звернутися до сукупності факторів. Насамперед, здійснювати паломництво до святині було зручніше в теплу пору року, що вже значною мірою визначало період з кінця весни до початку осені найбільш вдалим. Пояснення щодо сезонності польових робіт нам видається заслабким, оскільки в теплу пору року сільськогосподарські роботи з більшою чи меншою інтенсивністю постійно мали місце. Тому вирушаючи в паломництво, завжди доводилося б відмовлятися, на певний час, від звичних занять. Натомість, більше важить календар церковних свят. Пасха у вказані роки припадала або на кінець березня, або на квітень. Прибуваючи в Києво-Печерську лавру у травні, паломники мали б вирушати в мандрівку або під час Великого посту, здійснюючи особистий подвиг, або ж після свята, знаходячись в особливому піднесенні. Також у травні в Лаврі згадували день смерті преподобного

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

Феодосія Печерського. Активність паломників в серпні, безумовно, пояснюється головним храмовим святом монастиря – Успінням Пресвятої Богородиці; день перед тим відзначали перенесення мощів преподобного Феодосія Печерського до Успенського собору. Очевидно, святкування були досить значними і урочистими, у 70–80-х рр. XVIII ст. до обох цих свят приурочувалася роздача милостині різним категоріям жебраків. В такий спосіб монастир виділяв і наступні свята – Воскресіння Христове, Різдво Христове, день пам'яті преподобного Антонія Печерського, загальні поминання братії монастиря та день поминання ктиторів і благодійників монастиря [9, арк. 64–88]. Цим самим заохочував богомольців до Лаври, насамперед, у вказані дні.

Важливо, що паломництво до інших київських святинь має ті самі часові характеристики, що й візити до Києво-Печерської лаври. Виходячи з даних відомостей про кошти, надані богомольцями до софійських святинь у 1767 та 1770 рр., найбільше паломників до Софії Київської приходило у травні місяці, трохи менше – у червні, чергова активізація, проте, значно менша, припадала на серпень-вересень [3, с. 327]. Яна Шульга, проаналізувавши дані близько 400 датованих записів у синодіках київських монастирів XVIII ст., прийшла до висновку про високу відвідуваність паломниками київських святинь у травні та червні і майже вдвічі менше – у липні-вересні [1, с. 90–91]. Найбільшу кількість вкладів до Андріївської церкви богомольці здійснили у травні (11 надань) та серпні (9 надань). Фактично на ці два місяці припадало 57% всіх предметів, які були надані богомольцями до Андріївської церкви протягом 20 років першої половини XIX ст. [2, с. 169–170]. Отже, виглядає так, що паломники прибуваючи до Києва намагалися відвідати якомога більше святинь. Якщо вдатися до визначення ієрархії київських святинь за жертвами, які вони “збирали”, (а це добрий індикатор), то, виходячи із наявних наразі даних, абсолютне лідерство за мощами преподобних отців печерських. Для порівняння, найбільша місячна сума зафіксована у травні 1767 р. біля мощів священномученика Макарія в Софії Київській складала 89 руб. 85 к. [3, с. 328]. Однак, для більш певних висновків, бракує даних по інших святинях Києва, зокрема, хоча б про надання до ікони Успіння Пресвятої Богородиці, що може значно скорегувати картину. Також необхідно врахувати збірний характер надань біля преподобних отців печерських, яких на XVIII ст. в печерах, знаходилося більше сотні.

З'ясувати, яка кількість людей відвідувала печери Лаври за вказаними грошовими сумами складно, оскільки кожен подавав по-можливості. Яна Шульга, проаналізувавши дані поменників, дійшла висновку, що загальноприйнятою практикою за вписування до поменника було надання 1–2 руб. [1, с. 183]. Це доволі умовні підрахунки, на них важко будувати припущення, тому ми не будемо вдаватися до подібних екстраполяцій, залишимо питання кількості паломників до Києво-Печерської лаври поки відкритим.

Отож, паломництво до Ближніх і Дальніх печер, загалом, до Києво-Печерської лаври, характеризується сезонністю, прив'язаною до теплої пори року, має дві хвили

активності: першу в травні-червні та другу в серпні, – що співпадає з активністю відвідування інших святинь Києва. Наступне важливе питання, яке дають можливість частково розкрити місячні рапорти про прибутки на Близьких і Дальніх печерах у 1775–1785 рр., стосується безпосередньо комунікації навколо святинь.

На що ж паломники подавали, приходячи на молитву в печери і очікуючи особливої Божої благодаті? Отже, в Близьких і Дальніх печерах богомольці залишали грошові пожертви: біля мощів; за відправлення молебнів та вписування в поменник; “кошелькові” та “кропильні” гроші; гроші за свічки. В Близьких печерах, окрім всього, подавали при виході з печерного лабіринту. Треба сказати, що в піки паломницької активності всі суми зростали, але пропорційність між ними змінювалася впродовж року. За першість конкурували наступні категорії подань: в місяці меншої паломницької активності найбільші пожертви збирали за відправлення молебнів та вписування в поменник (наприклад, в 1775 р. в Близьких печерах у січні – 77,87 %, лютому – 52,22 %, у жовтні навіть – 94 %). У місяці ж, коли паломницька активність була високою, лєвова частка зібраного походить від мощів (в 1775 р. у травні – 70,29 %; у червні – 53,07 %; у серпні – 38,16 %). Наразі можемо лише сказати, що очевидно, гроші за вписування в поменник та за відправлення молебню могли бути передані, це не потребувало особистої присутності. Тоді, як біля мощів кошти залишали безпосередньо, будучи в печерах.

Лаврські поминальні книги, розпочаті у XVIII ст. збереглися вкрай нерівномірно: якщо перша половина століття не представлена зовсім, то з другої половини до нас дійшли одразу п’ять пам’яток, з яких дві точно походять з печерних храмів [10; 11; 12; 13; 14]. В передмові до Поменника, заведеного в 60-х рр. XVIII ст., зазначається, що він укладався в церкві Різдва Пресвятої Богородиці, яка знаходиться при печері преподобного Феодосія [12, арк. 1]. З Близьких печер походить Поменник Хрестовоздвиженської церкви, що стоїть на вході у Близькі печери та Введення Пресвятої Богородиці, яка в них розміщується [11; 15, с. 116–117]. Олексій Кузьмук опублікував Поменник Введенської церкви в Близьких печерах, хоча він більш ранній (середина XVII–1694 р.), але також цікавий для нас [16]. Вивчення цих книг може значно додати до питання паломництва до Києво-Печерської лаври у XVIII ст.

Звісно, головний інтерес в печерах викликали мощі преподобних отців печерських. Починаючи з 40-х рр. XVII ст. проводилися роботи з реконструкції і пристосування печер для відвідування великою кількістю паломників [17, с. 29]. Варто наголосити, що на другу половину XVIII ст. печери вже досить впорядковані для зустрічі паломника. Обидва комплекси мають не лише підземні (Введення Богородиці, Антонія Печерського та Варлаама Печерського на Близьких печерах; Благовіщення, Різдва Христового, Феодосія Печерського на Дальніх печерах), а й наземні храми (Хрестовоздвиженський, Різдва Богородиці, Аннозачатіївський). Також на XVIII ст. вже склалася певна система шанування преподобних отців печерських. Звертаючись до практики відвідування печер у XIX ст., яка краще

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

задокументована, відомо, що паломники відвідували печерні лабіринти групами в супроводі провідника, самотійному пересуванню в печерах заважав страх заблукати та труднощі пересування [5, с. 6; 4, с. 8]. Перед тим як спуститися в печери паломники запалювали свічку, лише так можна було пересуватися, зважаючи на відсутність іншого джерела світла. Щодо практики ставити свічки в печерах, не можемо нічого стверджувати. Лише зазначимо, що третьою за розмірами, зібраною щомісячно в печерах, була сума отримана від продажу свічок.

Антоніна Кізлова наводить спостереження дослідників XIX – початку XX ст., які писали, що до кінця XVIII ст. мощі лежали не в трунах, а в нішах на дошках, і ці ніші закривалися дошками з невеликим отвором [4, с. 8]. За архівними джерелами XVIII ст. достеменно відомо про практику накривання мощів покривами. Зокрема, варто згадати вклад Катерини II 1787 р. – багаті парчеві покриви зі срібними і золотими китицями на мощі всіх святих Ближніх і Дальніх печер [18, арк. 8–31]. Гроші біля мощів залишали або безпосередньо на мощах (на покривах), або ж в карнавках, які спеціально були поставлені при мощах, їх досить добре помітно на малюнках Карла-Петера Мазера (середина XIX ст.) [19, с. 36, іл. 20]. Також у XVIII ст. вже склалася практика прикладання та цілування мощів, про це, зокрема, пише московський священник Іван Лук'янов, який подорожував на Святу землю на початку XVIII ст. і залишив записи про відвідування Києва і Києво-Печерської лаври [20, с. 12]. Про прикладання і цілування мощів ще раніше, в середині XVII ст., згадував Павло Алепський [21, с. 63–66].

“Кошелькові” гроші паломники, очевидно, залишали для братії монастиря, така категорія фіксується і в пожертвах до святинь Софії Київської. Загалом це невеликі суми приблизно співмірні з “кропильними” зборами та поданнями при виході з Ближніх печер. Наявність категорії “кропильних грошей” дозволяє стверджувати про практику кроплення паломників, швидше за все при виході або ж на вході в печери, менш вірогідно – в самих печерах. Цікаво за що могли даватися гроші при виході з Ближніх печер? Прямих вказівок не маємо. Відомо, що в Ближніх печерах знаходився хрест Марка Печерника “при виході з сей церкви (Антоніївська – *О. П.*) знаходиться хрест сохранившийся от времени преподобного Марка Гробокопателя, бывший для него, как гласит предание, мерою пития в день” [22, с. 138]. На XIX ст. добре відома практика напування паломників водою з хреста Марка Печерника. Через тісноту в печерах його перенесли до виходу з печерної Введенської церкви [5, с. 19–20]. Думаємо, традиція пиття води з хреста була і раніше, у XVIII ст. здійснювалася саме на виході з Ближніх печер, за що паломники залишали пожертви. Зокрема, о. Іван Лук'янов на початку XVIII ст., пише про те, що в печерах пив воду з хреста Марка Печерника [20, с. 12].

Отже, паломництво до Ближніх і Дальніх печер, загалом, до Києво-Печерської лаври, характеризується сезонністю, прив'язаною до теплої пори року, має дві хвилі активності: першу в травні-червні та другу в серпні, – що співпадає

з активністю відвідування інших святинь Києва. Комунікація навколо мощів преподобних отців печерських у другій половині XVIII ст. відбувалася шляхом безпосереднього їх шанування через поклоніння та цілування, а також через замовлення молебнів та запис до печерних поменників, кроплення святою водою і, ймовірно, напування водою з хреста преподобного Марка Печерника на Близьких печерах. Зважаючи на потреби богомольців, Києво-Печерська лавра, облаштовуючи простір навколо святинь, відповідала вказаним набором “послуг”, завдяки чому комунікація навколо мощів преподобних отців печерських забезпечувала паломникам відчуття тісного контакту з реліквіями, відображала їхню релігійність.

1. Шульга Я. М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 272 с.

2. Нетудихаткін І. А. Андріївська церква в контексті практики паломництва до київських святинь у першій третині XIX ст. // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: матеріали одинадцятої Міжнар. наук. конф. (29–31 травня 2013 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2013. С. 169–171.

3. Прокоп’юк О. Б. Шанування святинь Софії Київської крізь призму прибутково-витратних книг монастиря або про “можливості” ще одного джерела // Софійські читання: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. “Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва” (Київ, 28–29 травня 2009 р.). Київ, 2010. С. 326–330.

4. Кізлова А. А. Облаштування простору навколо мощей святих у печерах Києво-Печерської лаври як спосіб комунікації з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) // Сторінки історії: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 39. С. 5–19.

5. Кізлова А. А. Практичні заходи навколо мощей святих у печерах Києво-Печерської лаври, спрямовані на комунікацію з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) // Сторінки історії: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 40. С. 14–24.

6. Прокоп’юк О. Б. “Час” паломництва до Києво-Печерської лаври (за даними про пожертви 1775–1785 рр.) // Могилянські читання 2018. Дослідження сакральних пам’яток України: зб. наук. пр. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Видавництво “Фенікс”, 2018. С. 76–80.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ, м. Київ). Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 484.

8. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 485.

9. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 324.

10. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (далі – НКПІКЗ). КПЛ-кн-878.

11. НКПІКЗ. КПЛ-кн-2080.

12. НКПІКЗ. КПЛ-кн-858.

13. НКПІКЗ. КПЛ-кн-856.

14. НКПІКЗ. КПЛ-кн-2019.

15. Прокоп’юк О. Б. Поменники Києво-Печерської лаври. Кілька зауваг до історії монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. пр. Київ, 2004. Вип. 12 / ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. С. 115–124.

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

16. Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. пр. Київ, 2007. Вип. 18. Спецвип. 7: Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / упоряд. О. Кузьмук; ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. 120 с., іл.
17. Дива печер лаврських / відп. ред. В. М. Колпакова; упоряд. І. В. Жиленко. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. 248 с., іл.
18. ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 749.
19. Мазер К.-П. Образи Києва середини XIX ст. [Нюстремс], 1999. 63 с.
20. Путешествие в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова. 1710–1711. Москва, 1862. 105 с.
21. Сборник для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1874. Т. II. 417 с.
22. Опис Ближніх печер Києво-Печерської лаври 1892 р. / упоряд. тексту, коментарі Я. В. Литвиненка // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 27. Спецвип. 10: Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври / ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. С. 126–139.

SUMMARY

Oksana Prokopyuk

Time and communicative code of pilgrimage to the Kyiv-Pechersk Lavra (the second half of the 18th century)

The article deals with the time and communicative characteristics of pilgrimage to the Kyiv-Pechersk Lavra in the second half of the 18th century. The analysis of material donations made by pilgrims during the mid-70's - the mid-80's of the 18th century, allowed to identify two waves of pilgrimage activity: the first was made in May-June and the second – in August, which coincided with the activity of visiting other holy places of Kyiv. It was found out that in the Near and Far Caves pilgrims left donations: near relics; for sending prayers and typing into the list; wallet money and money for sprinkling; money for candles. In addition, in the Near Caves they gave offering near the exit from the cave labyrinth. It was established that the all sums grew during the peak of pilgrimage activity, but the proportionality between them varied throughout the year. The following categories of donations competed for the championship: in the month of less pilgrimage activity, the largest donations were collected for the sending of prayers and typing into the list. However, in the months, when the pilgrimage activity was high, the biggest share of the collected donates came from the relics.

Different types of money donations allowed us to establish that communication around the relics of the reverend Fathers of the Caves was made through their direct honoring through worship and kissing, as well as through the order of the prayers and the recording into the cave list, sprinkling with holy water and probably drinking water from the cross of Reverend Mark Pechernik in the Near Caves.

Taking into consideration the needs of the pilgrims, the Kyiv-Pechersk Lavra, equipping space around the shrines, corresponded to the specified set of “services” so that communication around the relics of the Reverend Fathers of the Caves provided to the pilgrims a sense of close contact with the relics and formed their religiosity.

Keywords: pilgrimage, the Kyiv-Pechersk Lavra, 18th century.